

دانشگاه فردوسی مشهد

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

عنوان

بار و آیین های درباری در ایران اسلامی با تکیه بر دوره صفویه

حسین عبدالهی

مقطع کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی

استاد راهنما:

دکتر عباس سرافرازی

استاد مشاور:

دکتر هادی وکیلی

زمستان ۹۰

تقدیم به روح پدرم

پدری که دستانش بوی زحمت

چشمانش رنگ خستگی

اما صدایش زنگ زندگی بود.

پدرم دستانت، چشمانت و صدایت را عاشقانه دوست دارم.

و مادرم، آنکه آفتاب مهرش در آستانه قلبم، همچنان پابرجاست و هرگز غروب نخواهد کرد.

چکیده

با شکل گیری یک نظام سیاسی برخی قواعد و لوازم برای قوام و دوام آن لازم می باشد. یکی از این ملزومات، آیین های درباری و مهم ترین آن ها «آیین بار دهی شاهانه» است. به طوری که نظام بار گستردگی به درازای عمر تاریخ سیاسی حکومت ها دارد که گستره ای غیر منقطع اما کج دار و مریز بر احوال آن جاری بوده است. در اهمیت آن همین نکته بس که در زبان فارسی کاخ شاهی را «بارگاه» و «دربار» می نامند. پس هر جا پادشاهی بوده به ناچار تشریفات باردهی شاهانه نیز جبراً و منطقاً بایستی وجود داشته باشد.

این تشریفات در واقع بازخورد و نقطه انعکاسی از احوالات درونی یک حکومت خبر می داده است. بدین معنا که حکومت ها در این تشریفات، فرهنگ غالب و اصیل خود و ارزش های مورد تفوق جامعه خود را نشان می دادند. تنوع و گستردگی انواع قدرت های حاکمه به تبع خود، تشریفات گوناگون و متنوعی را نوید می داد که مسلماً با دوران قبل و بعد از خود متغییر بوده است؛ اما این بدان معنا نیست که اصل و ماهیت این نظام تشریفات از بیخ و بن تغییر یابد بلکه تنها ظواهر امر از حکومت و یا قدرتی به حکومت و قدرت دیگری فرق می کرد.

این کار بر آن است تا قواعد و مراتب این آیین ها را در طول تاریخ ایران با تکیه بر دوره صفویه را بیان دارد و از سویی میزان تأثیر عوامل گوناگون در حکومت ها از جمله اوضاع اقتصادی، دینی، اجتماعی، خاستگاهی و... بر نوع اجرای و کیفیت اجرای این مراسم را بیان دارد. این کار به روش پژوهش تاریخی و توصیفی و تحلیلی انجام شده است.

واژه های کلیدی: بارعام، بار خاص، دربار، ایران، صفویه

فهرست مطالب

مقدمه	۱
معرفی منابع	۷
فصل ۱. بار و آیین آن در ایران قبل از اسلام
درآمد	۱۴
بار و آیین آن در ایران قبل از اسلام (دوره هخامنشی و ساسانی)	۱۵
فصل ۲. بار و آیین آن در ایران در دوره پس از اسلام
درآمد	۳۵
خلفای اموی و نظام بار در این دوره	۳۵
عباسیان و نظام بار در این دوره	۳۶
فصل ۳. بار و آیین آن در حکومت های ایران پس از اسلام
درآمد	۴۵
طاهریان و نظام بار در آن دوره	۴۵
صفاریان و نظام بار در آن دوره	۴۶
سامانیان و نظام بار در آن دوره	۴۹
زیاریان و نظام بار در آن دوره	۵۲
آل بویه و نظام بار در آن دوره	۵۳
غزنویان و نظام بار در آن دوره	۵۴

۶۴.....	سلاجقه و نظام بار در آن دوره
۷۱.....	مغولان و نظام بار در آن دوره
۸۱.....	تیموریان و نظام بار در آن دوره
.....	فصل ۴. صفویه و نظام بار در آن دوره
۸۷.....	تأثیر ساختار قدرت صفویه در رابطه با تشریفات درباری
۹۲.....	کاخ ها و اماکن مخصوص بار در دوره صفوی
۹۹.....	نحوه اجرای مراسم بار در دوره صفویه
۱۰۳.....	مراسم تاج گذاری پادشاه صفوی و تشریفات بار
.....	مناصب مرتبط با تشریفات بار
۱۱۵.....	درآمد
۱۱۵.....	منصب ایشیک آقاسی باشی و یساولان
۱۳۰.....	سایر مناصب وابسته به نظام و تشریفات بار در دوره صفویه
.....	فصل ۵. بار خاص و بار عام در دوره صفویه
۱۳۵.....	به حضور پذیرفتن سفرا در دوره صفویه (بار خاص)
۱۶۱.....	نقش بار در دادخواهی دادخواهان و نظام قضایی دولت صفوی (بار عام)
۱۷۵.....	نقش پیشکش ها در نظام باردهی پادشاهان
۱۷۹.....	بازتاب هنر در نظام باردهی
۱۷۹.....	موسیقی
۱۸۵.....	نتیجه
۱۸۹.....	کتابنامه

فهرست تصاویر

- تصویر شماره ۱. بار دادن داریوش.....۱۷
- تصویر شماره ۲. بر تخت نشستن هلاکو(۶۶۳-۶۵۴)در خیمه هزار میخی.....۷۶
- تصویر شماره ۳. بار در دربار باتو بن توشی بن چنگیز.....۷۸
- تصویر شماره ۴. تالار طویله.....۹۸
- تصویر شماره ۵. نحوه پذیرایی دوره صفویه.....۱۱۴
- تصویر شماره ۶. بزم فرمانروای مغول و همسرش و دیگر ملازمان.....۱۸۴

مقدمه

هر تمدنی برای رشد و نشان دادن موجودیت خود نیاز به حکومت دارد تا از طریق سیستم آن بتواند ارزش ها و باورهای مورد قبول در درون خود را آن چنان که هست را نشان بدهد. این حکومت ها برای دست یابی به قدرت ابزار خاص خود را دارند؛ گاهی با استفاده از قدرت شخصیت سرسلسله خود که به آن قدرتی ماورا الطبیعه قائل بودند این امر یعنی مشروعیت آنان تضمین شده بود و آنان با پذیرش عمومی روبرو بودند. گاهی نیز ملاک، امر دیگری مانند قدرت زور و غلبه عامل این مشروعیت محسوب می شد. نمونه های فراوانی از این رویه ها می توان در تاریخ ایران سراغ گرفت؛ اما آنچه که بعد از ایجاد یک قدرت، حال چه با غلبه چه با پذیرش مردم، سر کار می آمد و به قدرت می رسید، اهمیت داشت و به نوعی مشروعیت پس از مرحله گذار قدرت محسوب می شد؛ همانا داشتن دربار و تشریفات درباری بود. به طور قطع حکومت بدون تشریفات درباری خاص خود در معنای حقوقی و سیاسی خود معنایی نداشت. به همین خاطر بود که سران قدرت به محض اینکه در امر تصاحب قدرت موفق می شدند در مورد انجام تشریفات مورد قبول نظام خود تلاش می نمودند و آن را مطابق آیین و فرهنگ غالب خود می چیدند.

الف-تعریف مسئله:

یکی از این تشریفات و درواقع شاید بتوان عنوان کرد مهمترین این تشریفات همانا مراسم «بار دهی شاهانه» بود؛ مراسمی که در عین پیوستگی تاریخی آن روحی متمایز گونه نسبت به سایر دربارها برای خود قائل بود و با گسستگی هرگز همراه نبوده است. بارگاه پادشاه به معنای خانه و سراپرده ای وی محسوب می شد که مردم و درباریان به سلام وی می آمدند و از آنجا که پادشاه سر سلسله امور محسوب می گردید بنابراین اقشار مختلف مردم نیاز به حضور در آن را داشتند تا بتوانند بی حجاب و پیرایه با مخدوم خود سخن بگویند و از او در امور مختلف گاه تظلم، گاه تقدیمی و شادباش داشته باشند.

مسئلاً کسانی که به درگاه پادشاه و حاکم زمانه خود رجوع می نمودند موظف به انجام یک سری وظایف خاص بودند و از طرفی هم نهی بودند از انجام کارهایی که نباید در حضور پادشاه انجام دهند. اکثر قریب به اتفاق این تشریفات و کارها اموری بودند که نهفته در اندیشه پس پرده حکومت داشتند و در فرهنگ آن دوره نمود بارزی ایفا می کردند و از طریق این تشریفات و مراسم آن را بخوبی فریاد می زدند و با اندکی غور در بررسی و شناخت

این گونه تشریفات می توان به لایه های گسترده فرهنگی و اعتقادی و از سویی دیگر سیاسی و اقتصادی حاکم بر نظام مجری بر آن پی برد و این جملگی میسر نمی شود مگر این بخش از نظام درباری مورد موشکافی قرار بگیرد.

این بدان معناست که اگر حکومتی با صبغه دینی ایجاد شده بود سعی می داشت تا آیین بار خود را مطابق آن اندیشه بچیند و یا حتی ظاهراً آنها را رعایت کند و یا اگر از پشتوانه ایلی و قبیله ای برخوردار بود ملاک امر همان سنن قبیله ای بود. در این رساله سعی شده تا با بررسی موردی و جزء به جزء دولت ها در حد توان، نگاه غالب آنان بر این تشریفات مهم درباری مشخص شود و زوایای تاریک و روشن آن را به مخاطب نشان دهد تا از این طریق بتوان شمای کلی و شاید بتوان ادعا کرد؛ جامعی از تشریفات جاری بر نظام بار در هر دوره را با دوره قبل و بعد از آن مقایسه و در مرحله بعد شناخت لازم از آن را کسب نمود. اما تکیه اصلی بر دوره صفویه است که مسلماً نقطه ای عطف در تاریخ ایران محسوب می شود. اما در این بین جزئی بودن موضوع مورد بررسی و کمبود اطلاعات موجود در منابع بر مشکلات تحقیق افزوده شد. چرا که اغلب تواریخ گذشته به تاریخ سیاسی بیش تر توجه نموده اند و برای کنکاش در زوایای فرهنگی و رسوم و آداب مجری در سلسله های مختلف محدودیت خاصی وجود دارد که کار تحقیقی را سخت تر می نماید.

نظام بار از دوره های کهن تاریخ ایران و تمدن های پیشین آن ماندگار بوده است و به عنوان میراثی گرانبدر برای حکومت های بعد از اسلام نیز مورد توجه قرار گرفت. این امر را می توان به خوبی در مورد حکومت خلفا بویژه خلفای عباسی به عینه مشاهده نمود؛ که بسیاری از آداب ایرانی در نتیجه غلبه تفکر ایرانی در آن دوره را شاهد باشیم. (جاحظ، ۱۳۸۶: ۹۳) در مرحله بعد نیز سایر دولت های حاکمه بر ایران گاه پرننگ تر و گاه کم رنگ تر خود و دربار خود را این چنین نشان می دادند. این امر کج دار و مریز ادامه یافت تا به دوره صفوی که در تاریخ ایران مهم جلوه می کند رسید؛ حکومتی با صبغه مذهبی و غلبه تفکر شیعی بر آن که مسلماً با حکومت های قبل از خود تفاوت های بسیار داشت پس لازم بود که نشان داده شود که این تغییرات سیاسی و مذهبی تا چه میزان در این بخش از نظام سیاسی، فرهنگی و اعتقادی دربار تأثیر داشته است. به همین خاطر محدوده این بررسی شامل دوران پس از اسلام به همراه نیم نگاهی به تاریخ قبل از ورود اسلام به ایران اما با محوریت دوره صفویه و غور در مسائل و جزئیات این نظام درباری می باشد.

ب-سوالات تحقیق:

۱-باردهی پادشاهان و صاحبان قدرت در دوره های مختلف تاریخی ایران به چه نحو بوده است؟

۲-بارهای شاهانه تحت تأثیر چه عواملی (اقتصادی، فرهنگی، قومی نژادی و...) بوده اند؟

۳- بار عام در دوره صفوی چگونه بود؟

۴- آیا صفویان باعث تغییرات شکلی و ماهوی در نظام باردهی شده اند؟

۵- امور دینی چه میزان در مراسم بار تأثیر داشته است؟

ج- سابقه تحقیق (منابع مرتبط یا مشابه با موضوع):

تا آنجا که نگارنده از طریق جستجوی کتابخانه ای و اینترنتی در مقالات و کتاب ها بررسی نموده تحقیق مستقلی در این زمینه به زبان فارسی و یا ترجمه شده مشاهده نگردیده است. اما در بعضی از منابع و بعضی از مقالات به طور ضمنی به این بحث پرداخته اما نه به طور مفصل و نه به صورت یک پایان نامه مستقل. اگر چه پرداختن به این موضوع در لابه لای کتب تاریخی کار چندان ساده ای نیست اما می توان از بررسی جزء به جزء این آثار اطلاعاتی از نحوه زندگی اجتماعی و شیوه اجرای مراسم درباری بدست آورد بطورمثال از لابه لای کتب ارزشمندی مانند شاهنامه فردوسی، تاریخ بیهقی و خصوصاً سفرنامه های دوره های مختلف به نحوی که در قالب کتب عصر صفوی بیشتر در سفرنامه های سیاحان خارجی مانند سفرنامه شاردن، کمپفر، اولناریوس و پیش تر از آنها در سفرنامه های پلان و کلاویخو... بیشتر نمود پیدا می کند اما مطالبی نیز در منابع مانند آثار جاحظ و صابی برای شناخت این رسوم در دوره خلفا می توان یافت. اما مطمئناً تکیه اصلی بر روی منابع سفرنامه ای باشد. آقای خالقی مطلق در قالب مقاله ای در فصل نامه «ایران نامه» به این مهم پرداخته است اما نه در حد یک پایان نامه به همین دلیل با پرداختن به جزئیات بیشتر نحوه اجرای این آیین در قالب پایان نامه ارائه گردید.

د- فرضیه ها :

بار عام نشان دهنده فرهنگ غالب و قدرت رو به تزاید هر دوره بوده است.

شرایط و اوضاع اقتصادی و نوع خاستگاه اجتماعی و برخواهی حکومت ها و شخصیت پادشاهان آن در نحوه اجرای بارهای آنان تأثیر مستقیم داشته است.

مذهب و باورهای دینی در شیوه بار عام تأثیر گذاشته است.

بار و آیین های درباری در دوره صفوی رشد و توسعه بیشتری نسبت به دوره های قبل خود پیدا کرد.

در دوره صفوی بار عام تفاوت های شکلی و ماهوی پیدا کرد و فرهنگ غالب مذهبی در این تفاوت ها موثر بوده است.

بنابراین به ویژه تلاش شده است تا در این رساله با بررسی موردی هر یک از دولت های مهم و تأثیرگذار در تاریخ ایران به نوعی با نگاه مقایسه ای به این مهم پرداخته شود تا از این طریق جایگاه نظام باردهی شاهانه در

دوره هر یک از این خاندان های حکومتگر مشخص گردد و میزان غلبه آداب و سنن و امور مذهبی و تسری آنان در نظام بار شاهانه به دیده آید؛ که مسلماً این امور در نحوه و شکل اجرای این تشریفات بی اثر نبوده است.

به همین منظور این پژوهش در پنج فصل مجزا تنظیم گردیده است. در فصل اول آن به مقدمات بار و نظام باردهی شاهانه در دوران پیش از اسلام با غلبه بر نظام سلطنتی ساسانیان پرداخته شده است. دورانی که مسلماً در تاریخ پیش از اسلام در ایران دارای اهمیت بوده و این سلسله نیز به مانند صفویان پشتوانه ای دینی برای خود قائل بودند و اینکه شاهان صفوی به مانند شاهان این دوره برای خود شخصیتی فرا طبیعی قائل بودند که این امر حائز اهمیت است. چرا که « فرّه ایزدی » نکته قابل تمایز و قلّه توجه در این امر محسوب می شود. (کریستنسن، ۱۳۸۴: ۶۸) این دوره با گستردگی قدرت و بسط تشریفات مهم درباری که بیشتر به سوی امور تفننی که ناشی از توسعه سطح رفاه در حکومت بود؛ مواجه بود. که می توانست آن را بعنوان ملاکی و معیاری برای سایر دولت های بعد از آن بنماید تا از آن تأسی جویند. به همین خاطر به جزئیات بار تا حد توان پرداخته شد تا شمای کلی از این دوره بدست آید.

در فصل دوم سعی شده تا نظام و تشریفات که در دوره پس از اسلام و آن هم در دوره خلفای اسلامی اجرا می شده مورد توجه واقع گردد. این دوره به دلیل حضور یک حکومت اسلامی اما با کارگزارانی ایرانی می تواند در شناخت جامعه دوره خود و تفاوت های ایجاد شده در این بین موثر باشد. دوره ای که در واقع دوران استحاله سیاسی محسوب می شد؛ دوره ای که با ایدئولوژی جدید و همگام با نگاهی به دوران قبل خود ایجاد شد که برای دوام و بقای خود نیاز به استفاده از میراث پیشینیان خود داشت.

در فصل سوم نگاه متمرکز تر می شود و حکومت های پس از اسلام که در ایران و حدود و ثغور آن به قدرت رسیدند مورد بررسی قرار می گیرد. از آنجا که در اکثر تواریخ این دوران سایه خلیفه اسلامی بر حکومت ها افکنده شده بود بنابراین نیاز بود تا آنان برای تمایز خود از سنن جاری در دربار خلفا با دربار خود تحرکاتی و ظرایفی انجام دهند که نشانه ای از توجه به پشتوانه ملی گرایانه آنان باشد. این امر را می توان به خوبی در مورد زیاریان که علاقه به ایران پیش از اسلام داشتند مشاهده نمود. (فرای، ۱۳۸۵: ۱۸۴) این بخش از آن جهت اهمیت دارد که چند نوع حکومت با خاستگاه های مختلف بوجود آمده بود. دوره اول حکومت ها بیشتر پشتوانه ایرانی و خاستگاه ایرانی دارند و یا خود را این گونه معرفی می کنند مانند طاهریان، صفاریان، زیاریان، آل بویه. در دوره دوم حکومت هایی با پشتوانه قومیت ترکی و غیر ایرانی مانند غزنویان و سلجوقیان روی کار آمدند. (باسورث، ۱۳۸۵: ۳۸) در مرحله سوم حکومت هایی با خاستگاه قبیله ای و غیر ایرانی مانند مغولان و ایلخانان قدرت

گرفتند. مطمئناً با دقت در هر یک از این دوره‌ها چگونگی نگاه غالب بر هر دوره را می‌توان از طریق تشریفات که در دربارهایشان اجرا می‌شده است را به خوبی شناخت.

فصل چهارم در واقع قسمت اصلی این پژوهش است، که در آن به مفاهیم کلی نظام بار در دوره صفویه و تفکر غالب بر آن اشاره می‌شود؛ که مطمئناً نوع نگاه مردم و جامعه به حکومت در این مورد نقش اساسی ایفا می‌نماید. سپس با این مقدمه و پیش فرض به سراغ نحوه اجرای بار شاهانه در دوره صفویه رفته و درباره محل هایی که بار صورت می‌گرفته و همچنین بارهای مخصوص تاج گذاری پادشاهان و از همه مهمتر ذکر مناصبی که با این تشریفات گره خورده است، بیان می‌گردد. که می‌توان در پایان این فصل به قدرت رو به تزاید صفویان و شوکت آنان پی برد و اینکه اغلب مناصب با عنوان هایی ترکی استعمال می‌شده است. در پایان این فصل تفکر حاکم بر دربار صفوی و میزان و حدود و ثغور قدرت پادشاه و همچنین توسعه یافتگی تشریفات بار و پیوستگی و ظرافت اجرای بارها به خوبی نشان داده شده است.

در فصل پنجم نگاهی جزئی تر به این تشریفات افکنده شده و تشریفات بار به صورت اصلی آن که به دو قسم «بار عام» و «بار خاص» می‌باشد، بررسی شده است. گرچه در فصول قبل تلویحاً به این دو مورد اشاره شده است اما در اینجا بدلیل رشد و توسعه یافتگی دولت در زمینه روابط خارجی سعی شده تا بار خاص شاهان با به حضور پذیرفتن سفرا و نحوه و کمیّت و کیفیت آن و بار عام که درواقع بهترین شیوه نشان دادن آن در مورد تظلم خواهی مردم از پادشاه و به حضور رسیدن به نزد او بود؛ را به مخاطب نشان دهد. در پایان این فصل سعی شده تا به خوبی برای مخاطب مشخص شود که تا چه میزان حکومت در امر سیاست خارجی و رابطه با سایر دول تلاش داشته است و اینکه سفرا بعنوان گروهی خاص تا چه میزان مورد توجه بودند و اگر شخصی به حضور می‌رسید بعنوان یک بارخواه، چه قواعدی را بایستی رعایت کند. و از طرفی هم میزان توجه پادشاهان صفوی به مردم تحت امرشان و نحوه و چگونگی بارعام دادن آنان و تظلم خواهی رعیت و درواقع رعیت نوازی شاهان در این بین مشخص گردد.

نکته بعدی که نیاز به توضیح دارد این است که با بررسی منابع دوره صفوی از نظر محتوایی می‌توان پی برد در این آثار به جزئیات ریز که در دربار شاهان صفوی از سوی آن‌ها به اجرا در می‌آمد توجه وافر می‌شد که در سفرنامه های سفیران و جهان گردان اروپایی نیز منعکس می‌گردید. و به همین خاطر آن‌ها را از مآخذ مهم تاریخ این دوره قرار داده است. آنچه که می‌توان گفت این است که با مقایسه مندرجات کتب تاریخی و دو رساله تذکرة الملوک و دستور الملوک و سفرنامه های اروپاییان با یکدیگر نشان می‌دهند که تشکیلات اداری و درباری در طول حکومت صفویه کمابیش یکسان مانده اند؛ «هرگاه که لشکر قزلباش آنچه باشند از آن دغدغه است، شاه

سلیمان بارگاه به سنت سنیه جد علیین مکان فردوس آشیان عمل نموده».(قاضی احمد قمی، ۱۳۶۳، ۹۰۲:۲) تشکیلاتی که نه مربوط به زمان خود بوده اند بلکه محصولی از گذر زمان و سایه ای از گرد قدمتی به درازای تاریخ ایران بر آنها مستولی بوده است. و صفویان تنها میراث دار این سنت ها و روش ها در دوره خود شدند و آنان را بکار بستند.

در این رساله هدف همانا شناساندن و تشریح یکی از نمودهای فرهنگی و اجتماعی و به نوعی اقتصادی و سیاسی نظام جبراً حاکم بر دربار در طول تاریخ ایران است و مخاطب با مطالعه آن شمای کلی از این تشریفات به دست خواهد آورد و می تواند تمایزات و تشابهات موجود در فرهنگ های مختلف با قدرت های تسلط گوناگون را پیدا کند. به همین منظور سعی شد تحقیق را بر پایه تحقیقی نظری با تکیه بر روش تحقیق تاریخی متکی بر منابع کتابخانه ای به ثمر رسد و مطالب گردآوری شده از منابع و پژوهش ها و نشریه های تاریخی با یکدیگر تلفیق نموده تا عصاره ای از این بُعد خاص تاریخی در نظام سیاسی و فرهنگی دربار در طول ازمه های مختلف تاریخ ایران مشخص گردد.

معرفی منابع:

منابع دست اول:

۱- شاهنامه: اثر ابوالقاسم فردوسی که اثری حماسی و ارزشمند می باشد. برای آشنایی بیشتر و شناخت روشن تر تاریخ اجتماعی و فرهنگ درخشان و دیرین ایران و آشنایی بیشتر با جنبه های مختلف تمدن و فرهنگ ایرانی یکی از راه های جستجو و بررسی، مطالعه متن های دیرینه چه منظوم و چه منثور زبان فارسی است؛ زیرا در هر یک از این متن ها نکته ای مفید و تازه از آداب و رسوم و روش و منش ایرانی و بنیادهای اخلاقی و انسانی و آیین کشورداری می توان بدست آورد. در میان کتاب های منظوم و منثور فارسی کتاب حماسی شاهنامه فردوسی که خود تاریخ و سند ملیت ایرانی است بیش از دیگر کتاب ها از آیین ای پرشکوه و آداب و رسوم اصیل و پیشرفته ایرانیان و ویژگی های قومی و خوی و خصال انسانی و آداب و سنن ملی یاد کرده و چون آن آداب و رسوم نمایشگر تمدن اصیل و خوی انسانی و انسان دوستی و دلبستگی عمیق مردم به آیین شاهنشاهی است لذا اشعار و محتوای برخی از قسمت های آن برای ترسیم آیین درباری مورد استفاده قرار گرفت. بنحوی که قطعاتی در شاهنامه، زندگی درباری را در دوران های مختلف وصف می کند خواه جشن ها باشد و خواه بار عام و بار های خاص و یا پذیرایی ها، اورنگ و تخت پادشاهی و سایر تشریفات مخصوص درباری که در دوران پیش از اسلام در دربارهای پادشاهان آن دوره مرسوم بوده است.

۲- عالم آرای عباسی: اثر اسکندر بیگ منشی ترکمان است. وی در سال ۱۰۶۹۸.ق در خانواده ای از طایفه ترکمانان چشم به جهان گشود و در سال ۱۰۴۳.ق در هفتاد و پنج سالگی، در حالی که کار نگارش ذیل عالم آرای ناتمام مانده بود چشم از جهان فرو بست. وی یکی از هدف های تاریخ نگاری را تقرب جویی می داند صرف نظر از این انگیزه قوی اقتصادی و اجتماعی، اطلاع رسانی، نیز از هدف های متنوع و متعدد مولف در پدید آوردن اثر به شمار می آید. در موارد دیگر اسکندر بیگ منشی ترکمان هدف از نگارش تاریخ خود را « پند آموزی» و « ارشاد خلایق» و « عبرت بخشی» دانسته است. اسکندر بیگ عالم آرای عباسی را به سه جلد با یک مقدمه تقسیم نموده است:

جلد اول از سلسله نسب خاندان صفوی و شرح پادشاهی سلاطین پیش از شاه عباس تا آغاز سلطنت شاه عباس.

جلد دوم شامل وقایع سی ساله (نخستین پادشاهی شاه عباس و مطابق با سال تألیف ۱۰۲۵.ق)

جلد سوم که با مرگ شاه عباس خاتمه می یابد از سال ۱۰۲۶.ق به بعد به ترتیب پیش رفتن سال ها و روی دادن حوادث نوشته شده است.

از آنجا که نویسنده این اثر خود در بطن حوادث و دربار صفویان حضور داشته است و در توضیح و بیان حوادث به جزئیات آن دقت وافر داشته و امانت داری اثر بنا به گفته خودش را رعایت کرده؛ پس می توانست برای دوره صفویه و نحوه به بار آمدن پناهندگان سایر دولت ها به دربار صفویه مورد استفاده قرار بگیرد که جزئیات این سفارت ها و به حضور رسیدن به نزد پادشاه صفوی را به خوبی شرح داده است. خصوصاً زمانی که بایزید عثمانی در زمان شاه طهماسب به حضور رسید و این اثر به خوبی تشریفات و اقدامات اجرا شده از سوی دربار صفویه را نسبت به این میهمان خود بخوبی شرح داده است که با کمک آن می توان شمای کلی از رسوم و آداب بارخواهی و باردهی و نحوه استقبال را بخوبی دریافت.

۳_ احسن التواریخ: نویسنده این اثر خود را «حسن روملو» و گاهی «حسن نبیره امیر سلطان روملو» معرفی می کند. که همزمان با دوره شاه طهماسب اول و شاه اسماعیل دوم اثر خود را تألیف و به اتمام رسانده است. حسن روملو، مورخ قورچی، نه تنها شاهد جنگ ها و وقایع بوده بلکه خود به مناسبت سمت نظامی خویش، در جنگ های مکرر و متعدد دوران شاه طهماسب با شورشیان داخلی من جمله گرجی ها و کردها شرکت داشته است. هنگامی که در سال ۹۵۳ ه. ق شاه طهماسب به گرجستان حمله برد، وی که همواره حاضر رکاب بوده در این محاربه شرکت مستقیم داشته است. حسن روملو کتاب خود را به شاه اسماعیل دوم هدیه نموده است. بنابراین مولف این اثر از آنجا که به طور مستقیم شاهد و ناظر وقایع داخلی حکومت صفوی بوده است می توان در لابه لای اثر وی لایه های زندگی و تشریفات درباری حاکم بر دربار صفویه را پی برد.

۴_ خلاصه التواریخ: اثر قاضی احمد قمی مورخ قرن دهم هجری، کتابی است در تاریخ صفویان از روزگار شیخ صفی الدین اردبیلی (نیمه اول قرن هشتم) تا اوایل قرن پانزدهم نخستین سالهای حکومت شاه عباس اول. این کتاب در واقع مجلد پنجم از اثر بزرگی است در تاریخ عمومی و ایران که مولف آن را به تاریخ صفویه اختصاص داده است. مولف در مقدمه اثر خود را «قاضی احمدین شرف الدین الحسین الحسینی القمی الشهیر به میر منشی» معرفی می کند. بعد از مرگ شاه طهماسب، قاضی احمد از طرف شاه اسماعیل دوم مأمور شد تاریخ صفویه را از شاه اسماعیل اول تا شاه اسماعیل دوم بنویسد ولی با مرگ شاه و نبودن مشوقی دیگر و مشکلاتی که برای نویسنده پیش آمد این کار به تعویق افتاد و سرانجام به همت خود قاضی محمد این کار را دنبال کرد. موضوع این اثر فاصله بین سالهای قرن هشتم تا آغاز قرن یازدهم هجری را در بر می گیرد و وقایع و تحولات دوران زندگی مشایخ و پادشاهان صفوی را از شیخ صفی الدین اردبیلی تا شاه عباس را شامل می گردد بنابراین منبعی مناسب برای بررسی سیر تحولات درباری صفویه در این مقطع زمانی به شمار می رود.

۵- تاج: این اثر تألیف ابو عثمان عمر بن بحر جاحظ می باشد. در واقع این اثر قسمتی مهمی از قوانین و نظاماتی که در عصر خلفای عباسی شایع و معمول بوده است را به خود اختصاص داده است. جاحظ با تألیف این کتاب آینه ای ساخته است که دربار خلفا و بار عام ایشان سراسر در آن منعکس کرده است. پذیرایی ها، میهمانی ها، حضور یافتن مشایخ و بزرگان و آداب و رسوم را که خلفا در اثر پیدایش اسلام از آداب ایرانیان و روش سیاسی ایشان اقتباس کرده بودند و هر گونه نظم و آیینی که سیاه جامگان بنی عباس به هنگام خلافت و جلوس بر سریر سلطنت از آداب و سنن پارسی اتخاذ نمودند؛ را کمابیش در اثر خود بیان داشته است؛ که برای بررسی فصل دوم رساله از اهمیت خاصی برخوردار است.

۶- رسوم دارالخلافه: اثری از ابوالحسن هلال بن محسن صابی؛ در واقع گزارشی است از چگونگی دستگاه خلافت عباسی در بغداد که برای شناخت اوضاع اجتماعی و تاریخ در آن عصر سرشار از نکات مهم است. این تألیف گزارش بسیاری از رسم ها و آیین های ایرانی است که به عنوان رسوم دستگاه خلافت عباسی در بغداد اجرا می شد. مولف این اثر در سال ۳۵۹ه.ق در بغدا چشم به جهان گشود و در همان شهر هم نشأت یافت و در ۴۴۸ه.ق در سن هشتاد و نه سالگی در گذشت. او در بغداد متصدی دیوان انشاء بود و در این دیوان خدمت می کرد. در این مدت در کار خود سرآمد شد و هنگامی که در دارالخلافه عباسی بود توانست از تمام شئون و رسوم آنجا آگاهی حاصل کند و از رازهایی که در نهفت دیوارها و نهان گاه های آنجا بود آگاه شود و از ساختمان ها و مجالس، پذیرایی ها، بار های خلفا و صاحبان قدرت و خانه ها و راه های و... اطلاع حاصل کند پس با این اشاره اثر وی می توانست منبع مفیدی برای شناخت آیین درباری در دوره حکومت خلفا خصوصا خلفای عباسی قرار بگیرد.

۷- تاریخ بیهقی: نوشته ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی، در سال ۳۸۵ه.ق در ده حارث آباد بیهق متولد شد اوایل عمر را در نیشابور به تحصیل علم اشتغال داشته سپس به سمت دبیری وارد دیوان رسالت محمود غزنوی شده و شاگرد بونصر مشکان رئیس دیوان شد. وی در دستگاه غزنویان نشأت گرفته بود و از نزدیک بسیاری از حوادث حاکم بر نظام حکومتی و دربار آنان را مشاهده کرده بود. و در این بین از بیان امور جزئی نیز غافل نشده بود که با بررسی آن می توان به لایه های پنهان و مورد اجرا در دربار دوره غزنویان خصوصا سلطنت مسعود غزنوی پی برد. هنر بیهقی اوج بلاغت طبیعی فارسی و بهترین نمونه هنر انشایی پیشینیان است که زیبایی را در سادگی می جست و از تماس با طبیعت زبانی مانند طبیعت گرم و زنده و ساده و با شکوه بهره داشته است. اثر وی خارج از ارزش ادبی آن، شاهکار تاریخ نویسی به زبان فارسی است. با بررسی جزء به جزء این اثر به راحتی با لایه های اجتماعی حاکم بر تاریخ ایران می توان آشنایی پیدا کرد و همراه آن به حوادث سیاسی حاکم نیز خدشه ای وارد نشود. به همین منظور در فصل سوم این رساله بیشترین استفاده ها از این اثر شد.

۸- تذکرة الملوك: این اثر متعلق به ولادیمیر مینورسکی می باشد؛ که تشکیلات اداری و طبقات و مشاغل و مناصب دوران صفوی را شرح می دهد. حاوی اطلاعاتی درباره حکام و صاحب منصبان این دوره می باشد. از مولف واقعی اثر خبری نیست همین قدر است که افغان ها که به تشکیلات منظم و مرتب صفویان دست یافته اند نیازمند راهنمایی و ناگزیر از بدست آوردن اطلاعات و معلوماتی بوده اند؛ این کتاب بر اثر این نیاز بدست کسی که خود از مبانی آداب و رسوم دربار صفوی و تشکیلات اداری آن عهد اطلاع کامل و جامعی داشته مدون گشته است. که با مطالعه این اثر دورنمای نسبتاً جامعی از مسائل اجتماعی عصر صفویه و اشاعه فرهنگ و آداب و رسوم ایران بدست می آید. این اثر در پنج باب یا فصل گردآوری شده است. باب اول آن درباره بیان شغل ملباشی و اهالی شرع دارالسلطنه اصفهان می باشد. باب دوم آن در بیان مناصب هر یک از امرای عظام که لفظ عالیجاه مختص به آنها بوده است. باب سوم اثر در بیان منصب هر یک از مقربان که لفظ مقرب الخاقان و مقرب الحضرت مختص به آنها بود را شامل می شود. باب چهارم در بیان شغل وزیر بیوتات و مستوفی ارباب التحویل و مشرف بیوتات می باشد. باب پنجم آن نیز به ذکر شغل مختص هر یک از اعمال دارالسلطنه اصفهان می باشد. با این توضیح این اثر به همراه کتاب دسمل (دستورالملوک) نوشته محمد رفیع انصاری مستوفی الممالک(این رساله در زمان اشرف افغان مأخذ اصلی رساله تذکره الملوک قرار گرفته بود.) که آن نیز مختص به بیان مناصب خاص درباری در درون نظام تشریفاتی صفویان است، برای شناخت هر چه بهتر با اوضاع اجتماعی و اداری و نحوه انجام امور و تشریفات درباری در دوره صفویه مفید است بنابراین از این دو اثر بخوبی و وفور در جای جای این رساله در بخش صفویه استفاده شده است.

منابع پژوهشی:

۹- ایران در زمان ساسانیان: اثر آرتور کریستنسن خاور شناس دانمارکی می باشد. اثر وی در دو بخش مجزا که این دو بخش مربوط به تاریخ ایران قبل از ساسانیان است می باشد و بخش ساسانیان اثر وی در ده فصل تنظیم شده است. در فصل دوم اثر خود؛ وی از تشکیلات دولت شاهنشاهی ساسانی یاد می کند و به بیان این تشکیلات می پردازد. اما برای نگاه به مراسم و تشریفات درباری خصوصاً تشریفات باردهی شاهانه در این دوره، فصل هشتم آن که در واقع درباره خسرو انوشیروان است برای بیان این تشریفات مناسب است. چرا که در حین گفتگو از خسرو انوشیروان، به توصیف پایتخت و قصور سلطنتی، تأسیسات کشوری، مراسم بار شاهنشاه، تشریفات دربار و امتیازات و القاب درباری پرداخته است که برای فصل اول این رساله و توجه به دوره قبل از اسلام و خصوصاً زمان ساسانیان ارزشمند می باشد.

سفرنامه ها: خدمتی که سفرنامه ها به روشن شدن تاریخ کشورها می کنند موضوعی نیست که نیازمند اثبات و استدلال باشد. مخصوصا در مورد کشور ایران که از دیرباز که بیشتر تاریخ نویسان و نویسندگان و شاعران مجیز مخدوم خود را می نمودند. از وقتی که پای جهانگردان بیگانه بخصوص اروپائیان به ایران باز شد بسیاری از حقایق از نحوه زندگی اجتماعی و آیین های حکومتی قدرت های حاکمه ایران مشخص گردید. نمی توان گفت که راه ایران به طور دقیق از چه زمانی به روی مسافران و جهان گردان اروپایی گشوده شده ، اما می توان باور داشت که شوق سفر کردن به ایران نخست در دل و اندیشه سوداگران پدید آمده ، و رفت و آمد این گروه بیشتر از زمانی رواج یافته که ایلخانان بر ایران حکومت می کرده اند. چرا که خانان ایلخانی به مناسبت عدم تعصبات مذهبی و سخت گیری و در مرحله بعد تمایل به مسیحیت با اروپائیان رفتار خوش و مهرآمیز داشتند از این رو سوداگران اروپایی همواره به ایران می آمدند.

۱۰_ سفرنامه پلان کارپن یا به نوعی کتاب تاریخ مغول و یا سفرنامه نخستین سفر واتیکان به دربار مغول: نوشته ژان دو پلان کارپن که وی در سال ۱۲۴۵م توسط پاپ اینوسان چهارم پیروی تصمیمات مجمع مشاوره دینی لیون او را به سفارت به دربار مغولستان برگزیدند. او به همراه برادر و بنوا لهستانی که بعنوان راهنما و مترجم همراه او بود در فوریه ۱۲۴۶م به اردوی باتو که در کنار رود ولگا بود حرکت نمودند و در آوریل همان سال به آنجا رسیدند باتو آنها را به قره قروم فرستاد و آنها توانستند در تاجگذاری خان بزرگ گیوک شرکت کنند و حضور داشته باشند. و پس از انجام وظیفه خود هر دو به سوی اردوی باتو خان حرکت نمودند. و به اردوی وی وارد شدند. پس از آن به کشور متبوع خود بازگشتند. گویا هدف رسمی آنها از سفارت این بود که پادشاهان مغول را به دین عیسوی دعوت نموده و با آنها پیمان صلح ببندند. اما در اصل می بایست اطلاعات زیادی در مورد نیروی نظامی مغول بدست آورده و از برنامه جنگی و یورش بر اروپای عیسوی نشین آگاهی کسب می کردند. این اثر به دلیل اینکه نویسنده آن همراه شرحی که از کشور بیان می کند؛ از مردم و آداب و رسوم آنها نیز صحبت به میان می آورد؛ و اهمیت آن این است که وی آیین های اجتماعی و دینی مغولان را بخوبی مشاهده کرده و بدون نتیجه گیریهایی از اصول عقاید آنها و بدور از داوری از روش ها و ارزش های اجتماعی آنها به تشریح تشریفات و آیین ها پرداخته و به همین سبب برای بررسی دوره مغول و شناخت نظام اجتماعی و درباری آن دوره اهمیت خاصی را به خود اختصاص داده است.

۱۱_ سفرنامه کلاویخو: قبل از دوره صفویه از جهانگردان فرنگی که سفرنامه ای به یادگار گذاشته باشند جز مارکوپولو و کلاویخو و چند بازرگان ونیزی کسی رابخوبی نمی شناسیم. کلاویخو از شمال غربی ایران تا اقصای شمال شرقی را پیموده است . از آنجا که نظری دقیق و تیزبین داشته است بسیاری از امور را چه از لحاظ اجتماعی و چه از نظر اداری و سیاسی در کتاب خود منعکس کرده است. این امر را می توان به خوبی از نحوه به حضور رسیدن به دربار تیموری و ترسیم مراسم اجرا شده در نظام بار دهی آن عصر سراغ گرفت و در واقع برای شناخت

آیین های درباری دوره تیموری آن هم از نگاه یک بیگانه که خارج از زبان مجیزگویی به آن نگریسته مفید فایده می باشد.

۱۲_ سفرنامه کمپفر: انگلبرت کمپفر **kampfer Engeldert** یکی از سیاحانی است که در نیمه دوم حیات حکومت صفوی به ایران سفر کرده است و ماحصل او از این سفر در یادداشت هایش گردآمده که در ایران تحت عنوان سفرنامه کمپفر به چاپ رسیده است. به عقیده والتر هینتس کتاب کمپفر ، سیاح و محقق آلمانی از آن دسته آثاری است که درباب شناخت دولت صفوی دارای اهمیت اساسی و درجه اول می باشد و توصیفی مفصل ، جاندار و قابل اطمینان از دربار شاه ایران در اصفهان در طول نیمه دوم قرن هفده میلادی بدست می دهد. سفرنامه کمپفر تنها ترجمه دفتر اول کتاب نوادر دلپسند است که به عقیده هینتس از نظر محتوا بر مطالب مفید و فشرده از سایر قسمت ها مهمتر است. کمپفر در این کتاب بخوبی و روشنی به تشریح دربار صفوی در زمان شاه سلیمان پرداخته و به وضوح روند اضمحلال و انحطاط آن را بررسی کرده و علائم آن را نشان داده است. کتاب از شانزده فصل تشکیل شده است. کمپفر قصد خود را از نوشتن این کتاب چنین بیان می دارد : «قصد من این است که به وصف دربار ایران در نیمه دوم قرن هفدهم بپردازم و در عصر ما این درباری است که از دیرباز شهرتی بسزا داشته است، چه هنگامی که در عهد باستانی ، ایران جهانی را زیر سلطه داشت و چه در روزگاری که زیر یوغ اعراب، سلجوقیان و تاتارها گردن خم کرده بود. با وجود این ایران امروز یعنی در دوره فرمانروایی صفویه نیز به همان درجه اهمیت دارد و به همان مقدار شکوفا و آشتی خواه است که در گذشته بود». منابع و اطلاعات کمپفر در تهیه کتاب منابع ایرانی من جمله گفته های مهماندار سفارت بوده و از کتاب و نوشته های سفرا و سیاحان دیگر نیز استفاده کرده است. کمپفر در این کتاب بخوبی و روشنی به تشریح دربار صفوی در زمان شاه سلیمان پرداخته است. در بخش چهارم از تاجگذاری ولیعهد و عواقب تغییر سلطنت بحث می کند. وی سپس به بررسی مجالسی می پردازد که برای اداره کشور تشکیل می شده است. بیشتر ایام و ساعات این مجالس نیز به خوشگذرانی و نمایش و تشریفات می گذشته است. بخش سوم کتاب از فصل دوم به بررسی تشریفات تاجگذاری شاه جدید می پردازد. با این توضیحات مشخص می شود که برای بررسی تشریفات مهم درباری در دوره صفویه منبع مناسبی می باشد.

۱۳_ سفرنامه شاردن: ژان شاردن در ۱۶۴۳م. در پاریس به دنیا آمد و احتمالاً در ۱۷۱۳م. در نزدیکی لندن درگذشت . آنچه بیش از همه شاردن را مشغول ساخته توصیف او از وضع جامعه ایرانی در نیمه دوم سده هفدهم میلادی است که حاصل سفرهای متعدد به ایران عصر صفوی است. منابع اطلاعات شاردن درباره ایران قدیم ، آثار یونانیان و رومیان مانند آریان کنت کورت ، هرودوت ، استرابون و دیگران بود. وی بسیاری از اطلاعات آنها را در متن سفرنامه خویش گنجانده است. از سوی دیگر روشن است که او از گزارش های سفرنامه نویسان اروپایی پیش از خود مانند آنتونیو دوگووا، پدرو تی شی یرا، پیتر دلاواله ، ژان تونو، توماس هربرت و آدام اولناریوس بهره برده

است. اما شاردن اطلاعات این سفرنامه ها را ناقص و نارسا ارزیابی می کند و معتقد است که آنان درک درستی از جامعه ایرانی نداشته اند. ترجمه جدید سفرنامه شاردن در پنج جلد می باشد. گزارشات شاردن درباره راه و رسم زندگی مردم ، آیین دربار، وضعیت اصاف، معماری و فضای درونی منازل ، محوطه سازی باغ ها ، درختکاری و گیاه شناسی (حتی ثبت شیوه های پیوند زدن درختان میوه در ایران) و غیره است سواى اینکه از دقت حرفه ای او در جواهرسازی که پرداختن و توجه به جزئیات را ایجاب می کرد. یکی از اتفاقاتی که وی با آن روبرو گردید ، انجام مراسم تاجگذاری شاه سلیمان بعد از انتشار خبر مرگ شاه عباس دوم بود. این واقعه و همچنین انتخاب جانشین و تاجگذاری سلیمان و رویدادهای دوساله اول سلطنت سلیمان مجموعه مطالبی است که محتوای نخستین کتاب شاردن به نام تاجگذاری سلیمان و فصل چهارم کتاب را تشکیل می دهد.

« ترنم به شعر که از عادات و شیوه های ایشان به شمار می رفت لذت بخش نبود، ولی هنگامی که به مرحله تجمل خواهی و توانگری رسیدند و به سبب بدست آوردن غنائم ملت های دیگر در مهد رفاه و آسایش واقع شدند آنوقت به زندگی تر و تازه و همنشینان ظریف و شیرینی آسودگی پی بردند». (ابن خلدون، ۱۳۶۲: ۲، ۸۵۴)

درآمد

«بار» در اصل بنا به آنچه در لغت نامه دهخدا آمده به معنی «اجازه» و «بارئد» به معنی «خداوند بار»، «پرده دار و سالار بار و رئیس تشریفات» است. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۳، ۴۰۲۰) و آیینی که مربوط به این امر می شود را آیین به تخت نشستن پادشاه و پذیرفتن اشخاص مربوط می نامند. (همان جا) در واقع بار یکی از مهمترین آیین های درباری و کشورداری ایران و یکی از آشکارترین مثال های پیوستگی و استمرار فرهنگ این کشور و نفوذ آن در فرهنگ های دیگر است. گویا در ابتدا، در بعضی از تشریفات، از مراسم مشابه در مصر و آشور تاثیر پذیرفته و بعداً خود نیز بر مراسم امپراطوری روم و اروپای قرون وسطی و از همه مهمتر بر دستگاه خلافت اثر گذاشته است. (خالقی مطلق، ۱۳۷۵: ۱، ۱۹۵) موضوع این رساله؛ پژوهش در جزئیات این آیین با تکیه بر نوع این آیین در دوره های مختلف تاریخ ایران خصوصاً با تکیه بر عصر صفویه؛ است.